

Andrzej **CZYŻEWSKI** • Anna **MATUSZCZAK**

Co dalej z kwestią agrarną? Czy współcześnie ugruntowuje się jej uniwersalizm i poszerza pole recepcji?

Refleksje na kanwie książki St. Kowalczyka i R. Sobieckiego,
„Kwestia agrarna w teorii ekonomii. Od rolnictwa chłopskiego
do rolnictwa zrównoważonego”*

Andrzej **Czyżewski** (ORCID: 0000-0002-6233-6824) – *Uniwersytet Zielonogórski*

Anna **Matuszczak** (ORCID: 0000-0002-5045-5447) – *Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu*

Adres korespondencyjny:

Al. Niepodległości 10, 61-875 Poznań

e-mail: anna.matuszczak@ue.poznan.pl

e-mail: czyzan1@wp.pl

* Stanisław Kowalczyk, Roman Sobiecki. (2021). *Kwestia agrarna w teorii ekonomii. Od rolnictwa chłopskiego do rolnictwa zrównoważonego*, Warszawa: SGH, ss.169.

W środowisku ekonomistów rolnych w Polsce rozwija się dyskurs o kwestii agrarnej. Po unikatowej monografii (Zegar 2018) oraz dyskusji na jej kanwie (Czyżewski A., 2019), a także monografii (Matuszczak 2020) oraz recenzjach tej pracy (Kowalczyk, 2021 & Zegar, 2022), ukazała się kolejna monografia (Kowalczyk & Sobiecki, 2021), którą uznajemy za dzieło o wyróżniających się wartościach teoretycznych i poznawczych. Twierdzimy tak z dwóch powodów. Po pierwsze, jest to dzieło, które po raz pierwszy przedstawia w pełni kompleksowo, a zarazem periodycznie historię myśli, poświęconej kwestii agrarnej w ujęciu klasycznym i na tym tle polską myśl ekonomiczną XX w., poszerzając tę prezentację o warunki globalizacji, dotyczące rolnictwa, po drugie, prezentacja tego vademecum problemu związana jest z rozwojem teorii ekonomii rolnej, jako subdyscypliny ekonomii, w szczególności w zakresie kwestii marginalnych warunków produkcji rolnej, zatrudnienia w rolnictwie czy problemu samowystarczalności żywnościowej. Swoistym podsumowaniem tych prezentacji jest antycypacja przyszłości kwestii agrarnej, uwzględniającej współczesną wiedzę na temat ewolucji jej źródeł i ich konsekwencji, a także różnice w definiowaniu problemu z uwagi na różne jego przejawy oraz wymogi zrównoważonego rozwoju. Takie podejście uznajemy za oryginalne i nowatorskie, a zarazem zamierzenie bardzo ambitne i trudne w realizacji. Autorzy przystąpili do pisania monografii ze świadomością, iż kwestia agrarna towarzyszyła rozwojowi rolnictwa od jego zarania i występowała naturalnie na przestrzeni dziejów. Pierwotnie miała wymiar ściśle ustrojowy, związany z deprecjacją dochodową chłopów (rolników), głównie z uwagi na determinowane ustrojowo stosunki własności. Dopiero w I połowie XIX w. sytuacja się zmieniła wraz z I rewolucją przemysłową. Rodzący się wówczas przemysł potrzebował rąk do pracy, a kapitalizm siły roboczej, surowców rolnych i gospodarki rynkowej. Oznaczało to konieczność zmian stosunków produkcji w rolnictwie i na wsi i włączenie gospodarstw w ramy gospodarki towarowo-pieniężnej. Wypada zgodzić się z tezą Autorów powtórzoną za A. Runowiczem (1979), iż pojawiający się wówczas dystans rozwojowy pomiędzy rolnictwem a przemysłem był praźródłem kwestii agrarnej w nowożytnej ekonomii. Rolnictwo w epoce pierwotnej akumulacji kapitału podążało do ustroju kapitalistycznego różnymi drogami. Autorzy wskazują na drogę angielską, francuską, pruską oraz osadniczo-kolonialną, różniące się społeczną pozycją chłopą w ówczesnych stosunkach produkcji (Kowalczyk & Sobiecki, 2021). W istocie determinowały one ostrość przejawów wyzysku ekonomicznego, a tym samym kwestii agrarnej. Postęp techniczny i społeczny upowszechniający się w sektorach pozarolniczych, nie znajdował jednak powszechnego zastosowania w rolnictwie, przez co dystans do pozarolniczego otoczenia zamiast ulegać redukcji zwiększał się. Próby rozwiązania nasilającego się konfliktu upatrywano z jednej strony

w socjalizacji rolnictwa (Marks, 1959; 1963), poprzez uspołecznienie ziemi i przekształcenie gospodarstw chłopskich w formy kolektywne i państwowe, a chłopów w robotników rolnych, z drugiej w industrializacji rolnictwa jak wskazywał na to m.in. Kautsky (1958) i Lenin (1900). Zasługą Autorów jest jednak pokazanie, iż nie była to wówczas jedyna recepta na rozwiązanie kwestii agrarnej. Na alternatywne rozwiązanie wskazywał na przykład Czajanow (1966), który był zasadniczo przeciwny proletaryzacji chłopów i stawiał na rozwój rodzinnych gospodarstw, podkreślając rolę społeczną i ekonomiczną rodziny rolnika. Historia dowiodła, iż próby socjalizacji rolnictwa, czy jego industrializacji nie rozwiązały problemu ekonomicznej i społecznej deprecjacji gospodarstw rolnych i wsi. Niemniej przedstawione w pracy zmagania ówczesnych badaczy kwestii agrarnej budzą uznanie czytelnika za szeroką i dogłębną prezentację omawianego problemu w ujęciu, dziś możemy powiedzieć klasycznym. Walec edukacyjny tej monografii jest w tym zakresie jej niepodważalną wartością. Jest ona pisana w ten sposób, iż z końcem każdego z pierwszych rozdziałów, czytelnik oczekuje dalszych poszukiwań Autorów i prezentacji możliwości i sposobów eliminacji negatywnych przejawów kwestii agrarnej i nie zawodzi się. Na miejscu jest przytoczyć tu nadzwyczaj trafne motto rozprawy, w którym za Zdzisławem Ludkiewiczem Autorzy piszą: „W każdym okresie inne zagadnienia składają się na treść kwestii rolnej”.

Prezentacja polskiej myśli ekonomicznej, dotyczącej kwestii agrarnej w okresie I połowy XX w. zawiera szereg interesujących i różniących się między sobą opinii ówczesnych badaczy. I tak organizacje konserwatywne i ziemiańskie podkreślały „wyżywieniową funkcję wsi” i sprzeciw wobec parcelacji, ludowcy eksponowali hasło: „ziemia dla chłopów”, a socjaliści eksponowali kwestię uspołecznienia ziemi, w szczególności w odniesieniu do tzw. „dóbr martwej ręki” np. majątków niemieckich itp. (Wojtas, 1983). Historia myśli agrarnej wiąże w tym okresie kwestię rolną z przełomem w produkcji wywołanej postępowaniem technicznym, który uznawano za czynnik sprawczy zmian w odniesieniu do narzędzi stosowanych w rolnictwie jak i metod uprawy ziemi. Spowodowały one skokowy wzrost wydajności w produkcji roślinnej i zwierzęcej, a w efekcie wzrost podaży żywności w warunkach specjalizacji (Krzywicki, 1967). Postępowi w transporcie towarzyszył spadek zapotrzebowania na pracę w rolnictwie, rosnące przeludnienie wsi i w efekcie migracje do rozwijających się miast i wyludnianie obszarów wiejskich. Ewolucja w rolnictwie zmierzała w kierunku produkcji rynkowej oraz stopniowej koncentracji obszaru i metod produkcji. W odniesieniu do Polski (II RP) wystąpił dodatkowo, niezwykle istotny problem ujednolicenia różnych systemów prawnych, jako pozostałości po trzech zaborach, tak różnych pod względem rozwoju rolnictwa i wsi. Negatywne skutki odmienności odziedziczonych po

zaborcach, rozwiązań prawnych, komplikowały rozwiązania ówczesnej kwestii agrarnej. Z uznaniem należy ocenić starania, dokumentujące przegląd stanowisk oraz poglądów na temat przyczyn i konsekwencji kwestii agrarnej w polskiej myśli agrarnej w początkach II RP. Pokazują one z jednej strony zróżnicowanie i uwarunkowania ekonomiczno-prawne istoty problemu, z drugiej zaś silne umocowanie polityczne oraz ideologiczne wypowiedzi badaczy. Robi wrażenie prezentacja poglądów kilkunastu uczonych i publicystów z tego okresu, proponujących rozwiązania ówczesnych przejawów kwestii agrarnej na wiele różnych sposobów, od uspołecznienia ziemi, likwidacji indywidualnych gospodarstw rolnych, po poddanie rolnictwa procesom kapitalizacji, poprzez koncentrację potencjału i produkcji. To w tym obszarze mieszczą się pomysły rozwiązania kwestii agrarnej przez np. unarodowienie ziemi (Limanowski, 1919), uznanie problemu za powszechny stan patologiczny, nazywając go niedomaganiem w rolnictwie (Ludkiewicz, 1932), wskazanie możliwych naturalnych przewag gospodarstw małych nad dużymi (Grabski Wł., 1930) i rozwój małych gospodarstw rolnych (Grabski St., 1938; Miłkowski, 1934), czy też uznanie kwestii agrarnej za część kwestii społecznej (Bujak, 2014), potrzebę uprzemysłowienia rolnictwa (Lutosławski, 1919), traktowanie kapitalizmu jako szansy i wyzwania dla rolnictwa (Bronikowski, 1934), a także odstąpienie od parcelacji majątków ziemskich (Studnicki, 1927).

Powyzsza prezentacja diagnoz i terapii budzi u czytelnika refleksje. Po pierwsze, uznanie dla Autorów za tak pełną, wielostronną, historycznie uporządkowaną kwerendę źródłową, dowodzącą żywotności ówczesnej myśli agrarnej w aspekcie poznawczym, ekonomicznym i społeczno-politycznym, po drugie, iż już ponad sto lat temu kwestia rolna była przedmiotem żywych dyskusji, polemik oraz częstokroć różnych założeń i koncepcji jej rozwiązania. Zaprezentowane poglądy czynią z niej, jak to pisze St. Kowalczyk (2021) problem „immortalem”, podkreślając wiele różnorodnych wariantów rozwiązań, zakładających różne tempo i zakres uspołecznienia, czy uprzemysłowienia rolnictwa, a także jego wsparcia w ramach interwencjonizmu państwa, w szczególności w odniesieniu do gospodarstw małych. Zaprezentowane wyżej kierunki myślenia zawierają wiele różnorodnych założeń teoretycznych, które jednak ogniskują się w zakresie kilku problemów, m.in. stosunku do własności ziemi, struktury obszarowej gospodarstw, relacji rolnictwa z przemysłem, adekwatności rozwiązań społecznych, czy też roli rynku i kapitału w rozwiązywaniu kwestii agrarnej. Zasadne jest w tym miejscu pytanie, czy zaprezentowany w monografii aspekt historyczny jest konieczny, czy nie rozprasza uwagi czytelnika, skupionej bardziej na związkach z teorią ekonomii niż historią myśli agrarnej? W naszej ocenie podejście to spotyka się z pełną aprobatą. *Historia magistra vitae*, w tym przypadku tego, co

istotne. Zaprezentowane interpretacje przekonują o żywotności tytułowego problemu, jego randze i potrzebie kolejnych dociekań naukowych, uwzględniających dynamikę postępu i czasu.

Zbliżając się do współczesności zostały zaprezentowane poglądy na kwestię agrarną takich tuzów światowej ekonomii jak William Lewis (1954), Theodor Schultz (1964), czy Joseph Stiglitz (1987), które zestawiono z poglądami współczesnych polskich badaczy. Ten rozdział rozprawy potraktowany został jako łączny wątek periodyczny z teoretycznym i służy osadzeniu percepcji czytelnika w jednym i drugim aspekcie. I tak, William A. Lewis (Nagroda Banku Szwecji im. A. Nobla w 1979 r.) wnosi nowe spojrzenie na kwestię agrarną. Jego zdaniem u jej podstaw leży dysproporcja w dynamice rozwoju przemysłu i rolnictwa, a z kolei brak symbiozy i równoległego rozwoju rolnictwa i przemysłu leży u podstaw dysproporcji dochodowych między zatrudnieniem w rolnictwie i przemyśle. Przeludniona wieś i rolnictwo odziedziczone historycznie nie jest w stanie zabezpieczyć parytetowych dochodów rolnikom, a rosnący popyt na żywność, jako konsekwencja rozwoju przemysłu, wykorzystywany jest poprzez zawłaszczenie wytwarzanej w rolnictwie wartości przez właścicieli kapitału, a jednocześnie przez korporacje międzynarodowe. Warto tu zauważyć, iż w tym miejscu nie idzie już o przechwytywanie korzyści z renty gruntowej, czy absolutnej, jak głosili twórcy wczesnych teorii ekonomicznych (Smith, 2015), ale o nierówności dochodowe, związane z podziałem zysku. W tym rozumieniu rynkowe determinanty rozwarcia nożyc cen artykułów nabywanych i zbywanych przez rolników, będące skądinąd konsekwencją różnic w wydajności pracy w przemyśle i rolnictwie, skazują rolników na dysparytet dochodowy, który bez interwencji z zewnątrz (tu państwa) nie sposób pokonać. Z kolei Theodor Schulz (także Laureat Banku Szwecji im. A. Nobla z 1979 r.), wychodząc ze słynnej hipotezy, iż „rolnictwo jest wydajne, lecz biedne”, podkreśla racjonalność gospodarki chłopskiej, determinującej jej żywotność oraz możliwości modernizacji i adaptacji do nowych relacji ekonomicznych i społecznych, ale pod warunkiem równoprawnego traktowania wiedzy i kapitału. Akceptując w istocie mechanizm ekonomiczny powstania dysproporcji dochodowych w gospodarstwach chłopskich, wskazuje na potrzebę innowacji oraz działań prorozwojowych, jako ścieżki prowadzącej do wzrostu zasobów kapitału i podtrzymania żywotności gospodarstw chłopskich. Z kolei Joseph Stiglitz, przyjmując za fakt istnienie kwestii agrarnej, koncentruje się na wskazaniu przesłanek i sposobów interwencji państwa w celu minimalizacji jej skutków (Stiglitz, 1987). Uznaje, iż niedoskonałość i zawodność mechanizmu rynkowego są przyczyną dysproporcji ekonomicznych w rolnictwie i wskazuje na potrzebę ich korekty przez adekwatną politykę rolną, w tym łagodzącą niekompletność rynków rolnych w relacji do pozostałych działów gospodarki.

Idzie tu m.in. o ubezpieczenia w rolnictwie i dostępność kredytów, stymulacje dużych inwestycji infrastrukturalnych (np. irygacje), upowszechnianie pozytywnych efektów różnych demonstracji innowacyjnych, zapewnienie dostępności do pełnej informacji traktowanej jako dobro publiczne, czy też aktywność w zakresie społecznie akceptowanej redystrybucji dochodów. Podkreśla się potrzebę dobrego rozpoznania konkretnych sytuacji, by zminimalizować ryzyko nietrafionych, czy wręcz szkodliwych interwencji.

Niezaprzeczalnym walorem recenzowanej monografii jest dogłębna kwerenda źródłowa zagranicznego i krajowego piśmiennictwa, dotyczącego kwestii agrarnej. Odnosząc się do opinii polskich badaczy z II połowy XX w. podkreślić należy, iż początkowo częściej akcentowany był wymiar polityczno-ustrojowy kwestii agrarnej, a nie ekonomicznej. Później się to zmieniło. Prezentowano potrzebę dostosowania zasobów pracy w rolnictwie do potencjału ziemi uprawnej, podkreślając potrzebę wkładu akumulacyjnego tj. finansowania industrializacji przez rolnictwo (np. drenaż nadwyżki ekonomicznej z rolnictwa na rzecz pierwotnej akumulacji poza rolnictwem stanowiącej w latach 50-tych XX w. około jednej piątej produkcji czystej rolnictwa, Tepicht, 1963, s. 69). Kwestia agrarna przestała być wyłącznie problemem chłopów (rolników), a stała się problemem ogólnogospodarczym. Interesujące, iż już H. Chołaj w 1966 r. definiując kwestię agrarną w aspekcie społeczno-klasowym i ekonomicznym, uznawał ją za ważną część teorii ekonomii, dostrzegając szczególne funkcje rolnictwa, jako dostarczyciela dóbr publicznych, czy działań na rzecz zachowania środowiska. Rozwiązanie dylematu kwestii agrarnej upatrywał w zniesieniu różnic między miastem a wsią, zgodnie z utopijną, jak to dzisiaj wiemy, teorią uspołecznienia rolnictwa. W dążeniu do wyczerpującej oceny tytułowego problemu, w monografii zostały zaprezentowane także poglądy innych polskich autorów, takich jak Pohorille (1966), Ignar (1968), Gałaj (1973), Runowicz (1979), Strużek (1968). Podkreślają oni, iż kwestia agrarna w okresie 1950-1990 przejawiała się w Polsce głównie w postaci karłowacenia gospodarstw i przeludnienia, pociągając za sobą głęboką deprywację dochodową ludności rolniczej, stając się permanentnym elementem rzeczywistości gospodarczej i ekonomicznej (Kowalczyk & Sobiecki, 2021, s.98).

Po 1990 r. kwestia agrarna przyjęła odmienny charakter i kierunek rozwoju. Ponownie objawiła się konsekwencja niedostosowania, czy też nienadążania rolnictwa za ogólnym trendem rozwojowym, i nie tyle za rozwojem systemu kapitalistycznego, co procesami globalizacji gospodarki. Pojawia się ciekawa konstatacja – „zmienił się partner państwa w rozwiązywaniu problemów kwestii agrarnej. Krajowego kapitalistę zastąpiła globalna korporacja”. Oznacza to pewną unifikację problemu, ale nie zanik jego cech typowo krajowych i regionalnych. W przekonującym, logicznym wykładzie dowodzi

się, iż pole recepcji kwestii agrarnej w warunkach globalizacji gospodarki istotnie wzrasta. Autorzy prezentują problem w kontekście funkcjonowania jednolitego rynku europejskiego i założeń Wspólnej Polityki Rolnej UE. Pojęcie globalizacji rolnictwa sprowadzają do narracji kwestii otwartości alokacyjnej w zakresie działalności rolniczej. Oznacza to w istocie możliwość przenoszenia produkcji rolniczej z miejsc gorszych ekonomicznie do miejsc lepiej zagospodarowanych, co pociąga za sobą przede wszystkim praktyczne możliwości nabywania ziemi w dowolnych ilościach z każdego miejsca na świecie. Tak rozumiana otwartość w rolnictwie prowadzi jednak do nieograniczonej konkurencyjności gospodarstw rolnych w różnych ich lokalizacjach, a także podporządkowanie producentów surowców rolniczych transnarodowym korporacjom, przetwarzającym surowce rolne, nie tylko żywnościowe. Zmieniają się jednak relacje pomiędzy dostawcami i odbiorcami surowców (produktów) rolniczych w kierunku monopsonu (kilku kupujących, wielu sprzedających). Zaslugą Autorów jest oryginalne przedstawienie rynków rolnych poprzez globalizację rolnictwa. Zwracają uwagę, iż oznacza to przywileje dla nielicznych podmiotów gospodarczych w sektorze rolnym oraz podporządkowanie korporacjom międzynarodowym licznych dostawców. Globalizacja rolnictwa stymuluje zazwyczaj większą produktywność czynników wytwórczych w rolnictwie, mechanizmy sprzyjające wzrostowi produkcji i wydajności pracy, z drugiej strony nie oznacza to automatycznie wzrostu cen i dochodów. Przeciwnie, w warunkach wzrostu konkurencyjności cenowej i podporządkowania korporacjom, dochody pierwotnych producentów wcale nie muszą rosnąć, a wręcz relatywnie spadają, zaś industrializacja procesów wytwórczych narusza zazwyczaj dobrostan naturalnego środowiska. Bardzo ciekawą i słuszną konstatacją jest stwierdzenie o wpływie globalizacji rolnictwa na zmianę podejścia do marginalnych warunków produkcji rolnej. Zależność rolnictwa od procesów globalizacji jest wyjątkowo duża, ze względu na niemobilność czynnika ziemi. O ile kapitał swobodnie przepływa z mniej efektywnych alokacji do bardziej wydajnych, to przepływ zasobów ziemi z jednego do drugiego kraju, ze względu na warunki ekonomiczne, nie jest możliwy. W efekcie globalizacja rolnictwa oznacza, iż cenę produktów rolnych wyznaczają warunki marginalne tj. najgorsze z koniecznych do rozwoju rolnictwa w konkretnym kraju, a nie warunki przeciętne, jak jest w przypadku produkcji nierolniczej. Globalizację rolnictwa zmienia więc postrzeganie marginalnych warunków produkcji rolnej, przenosząc ją z przestrzeni krajowej w obszar ponad granicami państw. Krajowa produkcja staje pod znakiem zapytania, gdyż producenci wytwarzający produkty w warunkach gorszych od marginalnych, po prostu nie sprzedają swoich produktów, co w konsekwencji doprowadza do zaniechania produkcji. Inną konsekwencją globalizacji rolnictwa, prowadzącą do wzrostu wydajności pracy i spadku

cen jest zmniejszenie zapotrzebowania na czynnik pracy, ale także na ziemię. Działalność rolnicza determinowana jest zwrotem z kapitału a nie imperatywem produkcji, nie mówiąc o innych, pozaprodukcyjnych funkcjach rolnictwa. Autorzy słusznie podkreślają, iż globalizacja rolnictwa, jako proces mikroekonomiczny, nie uznaje jego funkcji pozaekonomicznych i wymusza obniżanie kosztów produkcji, w tym kosztów pracy, prowadząc do wzrostu bezrobocia. Zmienia się natomiast struktura podziału wartości dodanej. Podmioty konkurencyjne bogacą się, podczas gdy podmioty słabsze upadają lub są spychane na margines. Otwarcie rynku w warunkach globalizacji rolnictwa wspiera więc podmioty najsilniejsze, prowadząc do polaryzacji dochodowej, zarówno w układzie podmiotowym jak i krajowym, co czyni żywotnym współczesny problem kwestii agrarnej.

Kolejnym aspektem kwestii agrarnej, który występuje w warunkach globalizacji rolnictwa jest problem samowystarczalności żywnościowej. Miejsce wytworzenia żywności, dostarczanej przez producentów krajowych, czy zagranicznych staje się sprawą obojętną, gdyż dany kraj może w ogóle nie wytwarzać artykułów żywnościowych, jeżeli jest to droższe niż w innych krajach. Może natomiast rozwijając określoną specjalizację gałęziową, osiągnąć konkurencyjność i poprzez sprzedaż jej efektów sfinansować wydatki niezbędne na zakupy żywności. Globalizacja rolnictwa tylko częściowo więc rozwiązuje problemy kwestii agrarnej, w odniesieniu do tych podmiotów (wybranych producentów), dla których otwarcie gospodarki ponad granice państw przynosi efekty dochodowe netto. Dla większości jednak staje się źródłem dodatkowych problemów o charakterze ekonomiczno-społecznym jak i ekologicznym. Zaprezentowane w formie monografii studium teoretyczno-analityczne, swoje zwięźczenie znajduje w dywagacjach na temat przyszłości kwestii agrarnej. Tę część rozprawy należy uznać za szczególnie interesującą, raz ze względu na jednoznaczne stanowisko samych Autorów, co do tytułowej kwestii, dwa z uwagi na dywersyfikację innych poglądów i stanowisk.

Trafnie i przekonująco zostało zaprezentowane stanowisko w kwestii ewolucji źródeł i konsekwencji kwestii agrarnej. Udowodniono, iż w swojej historii miała ona zawsze wielowymiarowy charakter, obejmując zarówno problemy produkcyjności rolnictwa jak też zagadnienia natury polityczno-społecznej. W tym sensie ma ona charakter ponadczasowy, zmienia się tylko układ problemów, ich ranga i zasięg. Na pytanie, co decyduje o nieprzemijaniu, nieskończoności i trwałości kwestii agrarnej, pada odpowiedź, iż ekonomiczna i społeczna transformacja stosunków produkcji, zawarta w ewolucji struktury agrarnej z jednej strony i stosunków produkcji w struktury przemysłowe i kapitalistyczne z drugiej. Dzieje się to w warunkach względnie niskiej elastyczności czynnika pracy w rolnictwie i niemobilności ziemi.

W konsekwencji pojawia się dysparytet dochodowy, na skutek względnie niskiego uzbrojenia kapitału, niskiej wydajności pracy i niedostosowania zmian w rolnictwie do jego otoczenia, co tworzy dystans w relacji do przemysłu. Uruchamia to proces drenażu nadwyżki ekonomicznej wyprodukowanej w rolnictwie, ale przejmowanej na potrzeby kapitału przemysłowego, a następnie finansowego (Czyżewski & Henisz, 2002). Pojawia się systemowa dyskryminacja rolnictwa, które relatywnie słabnie w warunkach deprivacji dochodowej, marginalizacji gospodarstw chłopskich, depopulacji obszarów wiejskich i ich degradacji ekonomicznej. Konflikt rolnictwa z jego pozarolniczym otoczeniem przejawia się w stosunkach produkcji i rozwoju sił wytwórczych w zakresie metod produkcji oraz dynamiki rozwoju, zwiększającej dystans do pozarolniczego otoczenia (tu przemysłu). Taka sytuacja jest o tyle trwała, iż nie da się przekształcić gospodarstwa chłopskiego w fabrykę rolną. To pierwsze bowiem napotyka na naturalne bariery popytu na żywność, dochodów rolniczych i przemian strukturalnych, których mechanizm rynkowy sam z siebie nie jest w stanie rozwiązać. W tych warunkach kwestia agrarna staje się, co do formy przejawiania się, kwestią najpierw pracy, ze względu na niedostateczny wzrost jej produktywności, w odniesieniu do czynników osiąganych poza sektorem rolnym, a potem kapitału z uwagi na dysparytet dochodowy w układzie rolnictwo-otoczenie, włączając w to także migrację pracy z rolnictwa. W proces ewolucji kwestii agrarnej Autorzy włączają także kwestię dotyczącą żywności (McMichael, 2013), której istotą są relacje, jakie współcześnie zachodzą między wysokoefektywnymi systemami produkcji żywności, z pominięciem kosztów dewastacji środowiska, a zrównoważeniem niezbędnym do prawidłowego funkcjonowania systemów biologicznych, co wymaga względnie niższej produkcji żywności, ale relatywnie droższej. Do osobliwości rolnictwa włączyć należy także okoliczność, iż poszczególne gospodarstwa rolne reprezentują różny zakres kontaktów z rynkiem tj. towarowość produkcji, niemniej nie są w stanie w dłuższym okresie osiągnąć reprodukcji rozszerzonej poza rynkiem. Wszystko to sprawia, iż jak pisze St. Kowalczyk: „...Kwestia agrarna jest zjawiskiem niepowtarzalnym i niespotykanym w innych działach oraz sektorach gospodarki i społeczeństwa. Można uznać ją za kategorię historyczną, ponieważ jej źródła nie znikają, lecz co najwyżej z upływem czasu ewaluują (...) Zmianie ulega jedynie jej sens merytoryczny oraz pojmowanie form jej przejawiania i związanych z tym konsekwencji” (Kowalczyk, 2021). Dodać do tego można, iż procesy marginalizacji rolnictwa, deprivacji dochodowej i depopulacji części obszarów wiejskich zachodzą nieprzerwanie, stale ujawniając omawiany problem (Czyżewski A., 2019).

Zaprezentowane podejście nie jest jedynym. W definiowaniu omawianego zjawiska pojawiają się różnice. Warto na nie wskazać podkreślając, iż

nie dotyczą one istoty zjawiska, a bardziej form jego przejawów. Spróbujmy wskazać na to, co wspólne i różne w definicjach kwestii agrarnej przez różnych badaczy. Zapewne do wspólnych ocen należy złożoność problemu, wynikająca z niedopasowań gospodarstwa rolnego do zmian w nierolniczym otoczeniu (niedostosowania zewnętrzne) w zakresie zarówno stosunków produkcji (stosunków między ludźmi w procesie produkcji), jak i poziomu rozwoju sił wytwórczych. Niedostosowania te mają także charakter wewnętrzny, dotyczący samego rolnictwa, czy gospodarstwa rolnego, w tym przypadku specyfiki i osobliwości czynników wytwórczych w gospodarstwie rolnym (np. czynnika ziemi, jej brylowatości, nieprzenośności upraw, sezonowości w stosunku do podmiotów poza rolnictwem). Naszym zdaniem możliwa jest jedynie miękka (kierunkowa) definicja kwestii agrarnej, a nie jej ścisła formalizacja, ponieważ zostawia ona ślad w zbyt wielu równocześnie obszarach gospodarki, społeczeństwa, demografii itd. (Czyżewski A., 2019). Dążenie do precyzyjnego zdefiniowania kwestii agrarnej jest w zasadzie mniej istotne. Ważne natomiast, by określić obszary problemowe i mechanizmy powstawania zjawisk, które składają się na omawianą kwestię oraz ekonomiczne i społeczne skutki ich oddziaływania. Stąd miękka, *sensu largo*, definicja tego zjawiska, traktowanego jako spójny zespół problemów, powstających w procesie reprodukcji w rolnictwie, a mających swe źródło w specyfice produkcji rolniczej, jest jak najbardziej trafna (Czyżewski & Kułyk, 2015). Warto w tym miejscu przytoczyć przykłady zjawisk i procesów, które są przedmiotem badań w nauce, ale w danym momencie są także niedookreślone, chociaż ich skutki i oddziaływanie jest wymierne i konkretne np. konstrukcja tablicy pierwiastków D. Mendelejewa, teoria współczesnych zmian klimatycznych, czy konsekwencje globalizacji itp. Szerokie podejście do kwestii agrarnej stosuje wielu innych badaczy, chociażby Wilkin (1986), Runowicz (1979), Chołaj (1966), Podstawka (2016), Czyżewski B. (2017), Zegar (2018), Matuszczak (2020). Oczywiście szerokość ujęcia jest różna, ale ważne, iż nie prowadzi to do formułowania sprzecznych sądów. Natomiast częściowo odmienne wśród wymienionych są próby wyjaśniania mechanizmu oraz skutków kwestii agrarnej. Faktem jest jednak, iż niektórzy z nich odczuwają dyskomfort z tytułu przyjmowania miękkich definicji omawianej kwestii. Np. J. St. Zegar twierdzi, iż brak precyzji tej definicji jest zasadniczą przyczyną zamętu panującego, co do interpretacji tego zjawiska (Zegar, 2018, s.31). Precyzuje, iż sedno kwestii agrarnej dotyczy gospodarstwa rolnego i rodziny chłopskiej i poprzez ujęcie przeobrażeń i ewolucji tych obiektów należy poszukiwać jądra samej kwestii agrarnej i na tym oprzeć jej definiowanie. Z kolei T. J. Byres, kwestię agrarną definiuje bardzo konkretnie jako brak możliwości uwolnienia czynników ekonomicznych, zdolnych do generowania rozwoju rolnictwa jak i jego otoczenia (Byres, 1991). Natomiast P.

McMichael uznaje kwestię agrarną za polityczną konsekwencję procesu włączenia rolnictwa w orbitę stosunków kapitalistycznych, co determinuje krajowy i globalny wymiar jej interpretacji (McMichael, 1997). Z kolei według Moyo, Ihy i Herosi (2013) wyznacznikami współczesnej kwestii agrarnej są: poziom równouprawnienia płci, zrównoważenia środowiskowego, czy integracja regionalna. Natomiast Kay (2015) uważa, iż kwestię agrarną tworzy skoncentrowany w rękach nielicznej grupy posiadaczy system własności ziemi i nieekwiwalentne warunki pracy i płacy w dużych majątkach ziemskich, zaś w ujęciu M. Bernsteina kwestia agrarna sprowadza się do kwestii braku kapitału, a w następstwie pracy, wywołanej procesami industrializacji rolnictwa (Bernstein, 2017). Podsumowując, Autorom niniejszego eseju bliskie jest przytoczone wyżej stanowisko St. Kowalczyka (2021), iż faktycznym problemem nie jest to, że nie potrafimy kwestii agrarnej jednoznacznie zdefiniować, lecz to, że nie jesteśmy w stanie jej wyeliminować. Aktualne pozostaje więc tytułowe pytanie, co dalej z kwestią agrarną?

Wychodząc z przekonania, iż kwestia agrarna absorbuje uwagę badaczy i polityków od bardzo dawna, a w znanej nam postaci występuje co najmniej od połowy XIX w., zauważmy, iż istota mechanizmu jej kreacji pozostaje niezmienna, natomiast zmieniają się przejawy jej występowania, które regulują określony splot zjawisk i procesów determinujących produkcję rolną i żywnościową w warunkach *hic et nunc*. Jako kategoria historyczna podlega też regionalizacji i odnawia się w ramach ewolucji relacji rolnictwa z resztą gospodarki. Inaczej to wygląda w krajach wysokorozwiniętych, a inaczej w rozwijających się. Stąd można mówić o dwóch wariantach jej przejawiania się. W tych pierwszych występuje niewydolność dochodowa gospodarstw rolnych, związana z działającym w rolnictwie kieratem rynkowym determinującym potrzebę zrównoważenia jego rozwoju (Czyżewski B., 2017), w tych drugich niewydolność produkcyjna rolnictwa, skutkująca głodem i kryzysem żywnościowym. Jak słusznie podnoszą Autorzy monografii oznacza to, iż w istocie dwie osie determinują współcześnie warianty kwestii agrarnej. Jedna dotyczy efektywności kapitalistycznego sposobu produkcji w rolnictwie, a druga znaczenia rolniczej siły roboczej. Obie w różny sposób zmieniają relację rolnictwa z jego otoczeniem w różnych regionach i krajach świata. Przewyciężenie różnych przejawów kwestii agrarnej wymaga odmiennych strategii i instrumentów działań, które mogą je łagodzić, ale definitywnie nie rozwiążą problemu. Kwestia agrarna będzie się ujawniać w różnych regionach i krajach świata, ze względu na swoje desygnaty jak np. poziom utowarowienia siły roboczej, przepływ transnarodowego kapitału, stosunek do procesu koncentracji ziemi, ukryte bezrobocie w rolnictwie, pozycje korporacji żywnościowych w strukturach gospodarstw rolnych, określoną politykę ekologiczną, czy też przeciwdziałanie dyskryminacji

kobiet w lokalnych stosunkach pracy. Z uznaniem należy odnieść się do pomysłu Autorów, by włączyć do przejawów współczesnej kwestii agrarnej aspekt żywnościowy, który przejawia się poprzez kwestię bezpieczeństwa żywnościowego, suwerenności żywnościowej, czy masowego wykupu dostępnej ziemi rolniczej (*land grabbing*). Trafnie zauważają, iż rynki żywnościowe współcześnie są włączane w globalne procesy gospodarcze i podlegają takim samym turbulencjom oraz wahaniom jak rynki pozarolnicze, co ma ogromny wpływ na globalną redystrybucję podaży żywności i determinuje poziom bezpieczeństwa żywnościowego wielu krajów, a także kwestię ich suwerenności żywnościowej. W ten sposób przeciwstawiają się neoliberalnemu podejściu do produkcji rolnej. Suwerenność żywnościowa stawia bowiem na rolnictwo zrównoważone, produkcję lokalną i ochronę środowiska, przy aktywnej roli państwa, co nie idzie w parze z przesłaniem ekonomii głównego nurtu. W niektórych rejonach świata występuje jednak współcześnie, wspomniane wyżej zjawisko „land grabbing”, które zmienia charakter kwestii agrarnej, poprzez zastąpienie tradycyjnego rolnictwa chłopskiego modelem korporacyjnym, industrialnym, z pominięciem wpływu tego typu praktyk na lokalne stosunki społeczne. Warto też zauważyć, iż w omawianej monografii została także podniesiona kwestia pozytywnego wpływu na kwestię agrarną wspólnotowej (unijnej) polityki rolnej, która minimalizuje niedostosowania rolnictwa w różnych krajach do procesów zachodzących w pozostałych sektorach gospodarki, co jest w istocie esencją przeciwdziałań kwestii agrarnej.

Wiele uwagi poświęca się także kwestii zrównoważonego rozwoju rolnictwa, jako antidotum kwestii agrarnej. Warto w tym miejscu przytoczyć przesłanki dla takiego wyboru. Po pierwsze, dominujący współcześnie model rolnictwa industrialnego, mimo sukcesów, co do wzrostu wolumenu produkcji żywności, nie rozwiązał najważniejszego problemu kwestii agrarnej tj. dysparytetu dochodów rolników. Po drugie, mechanizm kieratu rynkowego, który mu towarzyszy, spowodował, iż intensywne, kapitało i nakładochłonne rolnictwo napotkało barierę środowiskową, która ze względu na naturalną potrzebę zachowania dobrostanu egzystencji konsumentów żywności, nie może być przekraczana (Czyżewski B., 2017). Równocześnie występuje nie tylko przymus konsumpcji żywności, ale zapotrzebowanie na jej wysoką jakość, która z kolei wymaga odpowiedniej jakości środowiska naturalnego, gwarantującego produkcję zdrowej żywności. Jedynym sposobem rozwiązania tego paradoksu jest koncepcja rolnictwa społecznie zrównoważonego, która łączy trzy zasadnicze elementy: bezpieczeństwo żywnościowe, zakładające dostosowanie wolumenu i tempa wzrostu żywności do produkcji żywności do popytu, utrzymanie satysfakcjonującego poziomu dochodów ludności rolniczej i akceptacja wymogów środowiskowych, co oznacza

powstrzymanie degradacji naturalnego środowiska. Jeśli przyjąć za Autorami, iż rolnictwo przyszłości będzie funkcjonowało w tych realiach, to powstaje zasadne pytanie, czy będzie to równoznaczne z wyeliminowaniem kwestii agrarnej? Otóż nie (Czyżewski, A. & Matuszczak, 2011), przede wszystkim dlatego, iż zdaniem piszących przyczyną kwestii agrarnej jest bowiem niemobilność czynnika ziemi, która uniemożliwia osiągnięcie efektywności w sensie Pareto w przepływach międzygałęziowych czynników wytwórczych, w taki sposób jak to ma miejsce chociażby w odniesieniu do pracy i kapitału. Po drugie, konsekwencją tego jest wypompowywanie nadwyżki ekonomicznej wyprodukowanej w rolnictwie do zastosowań kapitału poza rolnictwem. Tak więc pojawia się retoryczne pytanie: czy zrównoważenie rolnictwa może doprowadzić do eliminacji kwestii agrarnej? Czy zmieni to charakter ziemi, jako czynnika niemobilnego i czy wyeliminuje to specyfikę produkcji rolnej? Z pewnością nie. Przesłanki te uznajemy za na tyle przekonujące, iż uzasadniają tezę o uniwersalności i ponadczasowości kwestii agrarnej. Oczywiście, zrównoważenie rolnictwa należy traktować, jako sposób na łagodzenie różnych przejawów kwestii agrarnej za pośrednictwem właściwie zaadresowanego interwencjonizmu państwa, skutkującego znacząco wyższymi transferami na rzecz rolnictwa. Nie bez kozery wskazuje się tu m.in. na siły napędzające ewolucję kwestii agrarnej w kontekście wykorzystania środowiskowych dóbr publicznych, dających niejako społeczną legitymizację dla polityki interwencyjnej państwa, a równocześnie poprzez stosowne opłaty, poprawiające sytuację dochodową rolników, czy szerszej mieszkańców wsi (Czyżewski, B. & Matuszczak, 2016). Należy też w pełni zaakceptować stwierdzenie, iż dynamizm modelu industrialnego doprowadził do stanu istotnego zagrożenia środowiska naturalnego (Kowalczyk, 2018), co w nowym świetle stawia pytanie o gwarancje dla zapewnienia podaży żywności, czy bezpieczeństwa żywnościowego. W tym sensie ta koincydencja poszerza pole recepcji kwestii agrarnej. Pojawia się przy tym kwestia, czy dotyczy to także obszarów wiejskich, niekoniecznie rolniczych, co mogłoby rodzić sugestię komplementarności zastępowania kwestii agrarnej wobec kwestii wiejskiej (Czyżewski, A. & Kryszak, 2021). Zdaniem Autorów omawianej monografii może to być jednak bardziej problem „centrum i peryferii” niż kwestii agrarnej (s. 152). Nie pretendując do jednoznacznego rozstrzygnięcia tego dylematu, warto zauważyć, iż deprecjacja dochodów rolników i ich rodzin, trwający latami dysparytet dochodów rolniczych (jako skutek kwestii agrarnej) odciska niewątpliwie piętno na procesie depopulacji wsi, zacofaniu infrastrukturalnym, czy po prostu biedzie licznych obszarów wiejskich, gdzie dobroczynny efekt oddziaływania centrum nie daje się odczuć. Na marginesie tych rozważań, warto powtórzyć za Autorami monografii pytanie: czy można sobie wyobrazić świat bez rolnictwa, w którym siłą rze-

czy rozważania o kwestii agrarnej byłyby bezprzedmiotowe. Przesłanką do postawienia tego pytania, jest prosta ekstrapolacja udziału rolnictwa w zatrudnieniu oraz tworzeniu produktu krajowego brutto, z której wynika, że ostatni rolnik na świecie swoje ostatnie plony sprzeda w przyszłym stuleciu (za P. C. Timmerem, Kowalczyk & Sobiecki, 2021, s.148). Oczywiście, malejąca „istotność” rolnictwa w rozwoju historycznym pozostaje zagadką, szczególnie, gdy wziąć pod uwagę wzrost PKB wytwarzanego w rolnictwie i przypadającego na jednego zatrudnionego. Postawione pytanie może być potraktowane jako żart, gdyż nie ulega wątpliwości, iż rolnictwo jest najbardziej ekologicznym sektorem gospodarki, źródłem energii odnawialnej oraz jedyną działalnością, pozwalającą skutecznie ograniczać ubóstwo i zjawisko głodu w warunkach zrównoważenia środowiskowego i bezpieczeństwa żywnościowego. W omawianej rozprawie pojawia się też inny ciekawy wątek dotyczący nie tylko polityk niszczących środowisko, bioróżnorodność, nadmiernie eksploatujących zasoby naturalne, ale także z uwagi na ewolucję wyżywienia, związaną z postępującym naśladownictwem tzw. zachodniego modelu konsumpcji. Autorzy monografii dostrzegają w tym, i słusznie, unifikację modelu konsumpcji oraz marginalizację regionalnych i lokalnych tradycji i zwyczajów żywieniowych. Nie sprzyja to zróżnicowaniu wytwórczości spożywczej, tj. wielu firmom, które funkcjonują poza układem globalnym, a są bliskie zasadom zrównoważonego rolnictwa. Podobnie niekorzystnie należy ocenić wydłużanie łańcuchów dostaw żywnościowych, które powoduje wzrost siły dominacji w relacjach między uczestnikami łańcucha żywnościowego, a silną konkurencją niszczącą współpracę w jego wnętrzu.

Przechodząc do konkluzji, rolnictwo zrównoważone ma szansę wyhamować niekorzystne procesy wynikające z globalizacji, pod warunkiem jednak, iż niezbędne reformy dotyczyć będą koordynacji transnarodowej lub koordynacji globalnego systemu regulacyjnego, a tym samym zniwelować wiele przejawów kwestii agrarnej. Wymogi zrównoważonego rozwoju winny być respektowane przez całą gospodarkę, w tym rolnictwo w całym łańcuchu tworzenia wartości. Tym samym kwestia agrarna to problem i rolnictwa i sektorów pozarolniczych, przy czym to gospodarka ma problem z rolnictwem, a nie jak niektórzy chcieliby odwrotnie. Zrównoważenie ekonomiczne, społeczne i środowiskowe rolnictwa ma szansę przerwać nadeksploatację zasobów naturalnych i środowiska oraz zmian klimatycznych. Oznacza to w przypadku rolnictwa stosowanie nowych modeli funkcjonowania, mniej agresywnych w stosunku do czynników przyrodniczych takich jak gleba, woda czy powietrze, a także wyhamowanie intensyfikacji kapitałochłonnej na rzecz systemów wzmacniających integralność oraz różnorodność ekosystemu rolniczego i środowiskowego. Idzie o zapewnienie opłacalności ekonomicznej rolnikom oraz bezpieczeństwo zdrowotne i satysfakcję konsumentów.

tów. Nie oznacza to jednak, iż rolnictwo zrównoważone wyeliminuje, czy w jakiś istotny sposób ograniczy przejawy kwestii agrarnej. Będzie raczej środowiskiem jej występowania, a nie remedium na jej symptomy (Kowalczyk & Sobiecki, 2021). Trzeba przyznać rację tym badaczom, którzy już wiele lat temu pisali, że kwestii agrarnej nigdy nie uda się rozwiązać na stałe i możliwe są tylko rozwiązania chwilowe (Runowicz, 1984), gdyż jest ona nierozwiązalnie powiązana z danym czasem i miejscem. Stąd każdy z nas inaczej postrzega ten problem, chociaż cały czas chodzi o to samo, widziane nie tak samo. Oczekiwanie na rozwiązanie czy eliminację tego zjawiska jest mało realistyczne. Wynika ono bowiem ze specyfiki czy osobliwości rolnictwa, determinowanego „czynnikiem ziemi”, z istoty swej, jak wcześniej powiedziano, niemobilnym, bryłowym, czym zasadniczo różni się w przepływach międzygałęziowych (input-output) od czynnika pracy i kapitału. Aktualność kwestii agrarnej we współczesnej teorii ekonomii będzie istnieć tak długo, jak długo rolnictwo będzie podstawowym źródłem surowców wykorzystywanych w produkcji żywności, a przymus konsumpcji żywności traktowany będzie jak podstawowa potrzeba człowieka w walce z głodem, zaspakajana jego prawem do żywności.

Dzieło profesorów St. Kowalczyka i R. Sobieckiego uznajemy za wyjątkowe, pobudzające wyobraźnię, udanie łączące historię myśli i ewolucję kwestii agrarnej z teorią ekonomii w zakresie ekonomii rolnej. Książka jest efektem głębokiej erudycji Autorów i wyrazem zrozumienia potrzeby akademickiego dyskursu wobec tak żywotnego dla polityki rolnej i praktyki gospodarczej problemu „kwestii agrarnej”. Książka prezentuje historię przeszłych oraz wizję współczesnych wyzwań, stojących przed rolnictwem i obszarami wiejskimi, z dyskretną podpowiedzią politykom i praktykom, co robić, by wyzwaniom tym sprostać, łagodząc wymiar ekonomiczny i społeczny „kwestii agrarnej”. Nie ma wątpliwości, iż Autorzy należą już do elitarnego klubu „Ludzi Ziemi”, m.in. zgadzając się z E. Fottorino „by produkować różnorodnie i odmiennie, chroniąc uprawy i otaczając przyrodę, promować styl życia poza miastem, oferując ludności, która zechce tu się osiedlić gościnę, wygody, wychowawcze, oddziaływanie środowiska wiejskiego oraz niezbędne do życia usługi związane z zaspokajaniem potrzeb życiowych” (Fottorino, 1999, s. 57).

Bibliografia

- Bernstein, M. (2017). Political economy of Agrarian Change: Some Key Concepts and Questions. *RUDN Journal of Sociology*, 17(1). <http://doi.org/10.22363/2313-2272-2017-17-1-7-18>
- Bronikowski, W. (1934). *Drogi postępu chłopca polskiego*. Warszawa: Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach.
- Bujak, F. (2014). O naprawie ustroju rolnego w Polsce, <http://dlibra.umcs.lublin.pl/>
- Byres, T. J. (1991). Agrarian Question. W: T. Bottamore, L. Harris, V. Kiernan, & R. Miliband (red.) *A Dictionary of Marxist Thought* (p. 9). Oxford: Blackwell.
- Chołaj, H. (1966). O współczesnej kwestii agrarnej w rozwiniętych krajach. W: H. Chołaj (red.) *Współczesna kwestia agrarna w rozwiniętych krajach kapitalistycznych*. Warszawa: PWRL.
- Czajanow, A. W. (1966). *The Theory of Peasant Economy*. New York: The University of Wisconsin Press.
- Czyżewski, A., & Henisz, A. (2002). Agriculture In the Input-Output Analysis – Particular Transformation. *Management*, 6(1).
- Czyżewski, A., & Kryszak, Ł. (2021). Kwestia agrarna czy kwestia wiejska? Problemy rozwoju współczesnej wsi. W: M. Hałamska, M. Stanny, & J. Wilkin (red.) *Sto lat rozwoju polskiej wsi*, T. 3. Warszawa: IRWiR PAN.
- Czyżewski, A., & Kułyk, P. (2015). Współczesne ujęcie kwestii rolnej a poglądy Aleksandra Czajanowa i Władysława Grabskiego. *Ekonomista*, 5.
- Czyżewski, A., & Matuszczak, A. (2011). Dylematy kwestii agrarnej w panoramie dziejów. *Zeszyty Naukowe SGGW „Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej”*. 90.
- Czyżewski, A. (2019). W dyskursie o kwestii agrarnej. *Ekonomista*. (4), s. 481.
- Czyżewski, B. (2017). *Kierat rynkowy w europejskim rolnictwie*. Warszawa: PWN.
- Czyżewski, B., & Matuszczak, A. (2016). A New land rent theory for sustainable agriculture. *Land Use Policy*. 55. <http://doi.org/10.1016/j.landusepol.2016>
- Fottorino, E. (1999). *Człowiek ziemi*. Warszawa: LSW.
- Gałąj, D. (1973). Chłopi i społeczność chłopska. *Wiś Współczesna*. 10 (200).
- Grabski, S. (1938). *Ku lepszemu Polsce*. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze „Rój”.
- Grabski, W. (1930). *Wiś i folwark. Drobne i duże gospodarstwa rolne ze stanowiska ekonomicznego*. Warszawa: Skład Główny Kasa im. Mianowskiego.
- Ignar, S. (red.). (1968). *Polityka agrarna*. Warszawa: PWN.
- Kautsky, K. (1958). *Kwestia rolna. O tendencjach współczesnej gospodarki rynkowej, polityce rolnej socjaldemokracji*. Warszawa: Wyd. Książka i Wiedza.
- Kay, C. (2015). The Agrarian Question and the Neoliberal Rural Transformation in Latin America. *European Review of Latin American and Caribbean Studies*. 100. <https://doi.org/10.18352/erlacs.10123>
- Kowalczyk, S. (2021). Kwestia agrarna – kwestia immortalem? Uwagi na marginesie pracy Anny Matuszczak, Ewolucja kwestii agrarnej, a środowiskowe dobra publiczne. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 3(368), 172-180.
- Kowalczyk, S. (2018). *Rolnictwo zrównoważone w erze globalizacji. Zagrożenia i szanse*. Warszawa: IERiGŻ.

- Kowalczyk, S., & Sobiecki, R. (2021). *Kwestia agrarna w teorii ekonomii. Od rolnictwa chłopskiego do rolnictwa zrównoważonego*. Warszawa: Wyd. SGH.
- Krzywicki, L. (1903). *Kwestia rolna. Przełom w produkcji środków spożywczych w drugiej połowie wieku XIX*. Warszawa: Księgarnia Naukowa.
- Lenin, W. (1900). *Kapitalizm w rolnictwie (O książce Kautskiego i artykuły Pana Bułhakowa)*. Żyźń.
- Lewis, W. A. (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labor. *The Manchester School*. 22(2).
- Limanowski, B. (1919). *Państwo unarodowione i unarodowienie ziemi*. Lwów: Wyd. Polskie, Lwów-Warszawa: E. Wende i Spółka.
- Ludkiewicz, Z. (1932). *Podręcznik polityki agrarnej*. Warszawa: Nakładem Komitetu Wydawniczego Podręczników Akademickich.
- Lutosławski, J. (1919). *Sprawa rolna jako problemat Polski*. Warszawa: Wydawnictwo M.Arcta.
- Marks, K. (1959). *Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej*, t. 2 i 4, cz. 2. Warszawa: Wyd. Książka i Wiedza.
- Matuszczak, A. (2020). *Ewolucja kwestii agrarnej, a środowiskowe dobra publiczne*. Warszawa: IERiGŻ.
- McMichael, P. (2013). Historicizing the Agrarian Question. *Socjologia Urbana e Rurale*, 102.
- McMichael, P. (1997). Rethinking Globalization: The Agrarian Question Revisited. *Review of International Political Economy*. 4.
- Miłkowski, S. (1934). *Agraryzm jako forma przebudowy ustroju społecznego*. Kraków: Nakładem Związku Młodzieży Wiejskiej Spółdzielni Oświatowej w Krakowie.
- Moyo, S., Jha, P., & Yeros, P. (2013). The Classical Agrarian Question: Myth, Reality and Relevance Today. *Agrarian South: Journal of Political Economy*, 2/1. <https://doi.org/10.1177/2277976013477224>
- Pohorille, M. (1966). Źródła interwencjonizmu w rolnictwie. W: H. Chołaj (red.) *Współczesna kwestia agrarna w rozwiniętych krajach kapitalistycznych*. Warszawa: PWRL.
- Podstawka, M. (2016). Kwestia agrarna – niektóre jej przejawy i przyczyny. W: P. Litwiniuk (red.) *Kwestia agrarna. Zagadnienia prawne i ekonomiczne*. Warszawa: Wyd. Nauk Ekonomicznych SGGW, FAPA.
- Runowicz, A. (1984). Kwestia rolna. In *Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza*. Warszawa: PWRiL.
- Runowicz, A. (1979). Mechanizm rozwoju rolnictwa. *Wieś i Rolnictwo*. 1 (22).
- Schultz, T. (1964). *Transforming Traditional Agriculture*. New Haven-London: Yale University Press.
- Smith, A. (2015). *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, t. 1. Warszawa: PWN.
- Stiglitz, J. E. (1987). Some Theoretical Aspects of Agricultural Policies. *The World Bank Research Observer*. 2/1.
- Strużek, B. (1968). Rys historyczny rozwoju rolnictwa i wsi w Polsce na tle rozwoju rolnictwa światowego. W: S. Ignar (redd.) *Polityka agrarna*. Warszawa: PWN.
- Studnicki, W. (1927). *Przewroty i reformy agrarne Europy powojennej i Polski*. Warszawa: Wyd.Gebethner i Wolf.

- Tepicht, J. (1966). Rolnictwo chłopskie a proces rozwoju gospodarczego. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*. 5, 125-176.
- Wilkin, J. (1986). *Współczesna kwestia agrarna*. Warszawa: PWN.
- Wojtas, A. (1983). *Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918-1948*. Warszawa: LSW.
- Zegar, J. S. (2018). *Kwestia agrarna w Polsce*. Warszawa: IERiGŻ.
- Zegar, J. S. (2022). Recenzja monografii Anny Matuszczak, *Ewolucja kwestii agrarnej, a środowiskowe dobra publiczne*". *Ekonomista*. 4 (w druku).